

Els refugis antiaeris de la Guerra Civil a Inca

Martín Rotger Lebrón

Historiador martinrotgerlebron@gmail.com

doi: 10.3306/JELINCA.21.179

Paraules clau: Guerra Civil, refugis antiaeris, bombardeigs, defensa passiva, obres públiques, patrimoni.

Resum. *La situació en què va quedar Mallorca a l'inici de la Guerra Civil va fer que esdevingués un important escenari de la guerra aèria. L'aviació republicana va bombardejar l'illa entre 1936 i 1938 i, encara que els atacs es van focalitzar a Palma, la ciutat d'Inca també va ser atacada durant els primers mesos del conflicte. L'impacte va ser limitat, però, tot i això, les bombes provocaren víctimes mortals i una sensació d'indefensió i d'incertesa entre els inquers. Com a resultat, les autoritats forçaren mesures de defensa passiva amb l'objectiu de protegir la població i minimitzar els danys, entre les quals s'ha de destacar la creació de refugis antiaeris. Aquesta comunicació estudia les conseqüències de la guerra aèria i l'organització de la defensa passiva, així com la construcció de refugis i les seves característiques.*

Keywords: Civil War, air raid shelters, bombing, passive defense, public works, heritage.

Abstract. *The situation of Mallorca at the beginning of the Civil War made it an important stage for air warfare. Republican aircraft bombed the island between 1936 and 1938, and although the attacks focused on Palma, the city of Inca was also attacked during the first months of the conflict. The impact was limited, but the bombs still claimed casualties and a sense of helplessness and uncertainty among the respondents. As a result, authorities forced passive defense measures to protect people and minimizing damage, including the creation of air raid shelters. This paper examines the consequences of air warfare and the organization of passive defense as well as the construction of shelters and their characteristics.*

1. INTRODUCCIÓ

Un refugi antiaeri és una estructura subterrània, amb una coberta reforçada i entrades des del nivell de carrer o l'interior d'edificis, perquè les persones es

puguin resguardar en cas d'un atac des del cel. Aquesta comunicació té com a objectiu aprofundir en el coneixement dels refugis antiaeris que es van construir a Inca durant la Guerra Civil i contribuir a la seva recuperació com a elements de la memòria i del patrimoni de la ciutat.

En aquest sentit, s'ha de dir que molts d'inquers saben que la seva ciutat va ser bombardejada i que van existir refugis, però també que es tracta d'un tema que, amb freqüència, presenta certa aura de misteri o es confon amb llegendes i històries sobre túnels i passadissos secrets. Aquesta circumstància no es pot desvincular de l'ocultació dels vestigis ni de la cultura del silenci pròpia de la postguerra, que contribuïren a l'oblit. Així, s'entén per què el 2010, quan uns operaris van trobar un dels refugis municipals, es va parlar de descobriment.

Les principals fonts consultades es troben a l'Arxiu Municipal d'Inca i són un conjunt fragmentat de documents que fan referència als bombardeigs i als refugis. Més concretament, es tracta d'actes municipals, llibres de comptabilitat, registres de contribucions o expedients d'obres públiques, entre d'altres. Les dades obtingudes s'han pogut complementar amb la també molt reduïda bibliografia que dedica, almenys unes línies, al cas d'Inca.

Quant a la metodologia, el punt de partida és la interpretació dels refugis com a elements del patrimoni que són el resultat i el reflex d'uns processos històrics determinats. D'aquesta manera, s'analitzen la incorporació de l'aire com a nou espai bèl·lic i els atacs aeris que van afectar Inca com els elements que van conduir a la construcció dels refugis.

2. ANTECEDENTS

Les primeres mesures encaminades a la construcció de refugis antiaeris són molt anteriors a la Guerra Civil. Ja durant la Primera Guerra Mundial s'havien fet servir aeronaus, encara que rudimentàries des del punt de vista tecnològic i amb un paper secundari com a màquines de combat, especialment si es compara amb conflictes posteriors. Tot i això, durant la Gran Guerra els estats es van adonar que els avions, a més de missions de reconeixement del territori, podien atacar l'enemic des de l'aire mitjançant el llançament d'explosius o de productes químics en forma de gas. Hi havia una tercera cosa que també podien deixar caure: fulls de propaganda, que si bé no suposaven cap risc físic, podien tenir cert impacte social. Respecte als gasos, l'any 1925 es va signar el Protocol de Ginebra, que prohibia l'ús d'armes químiques o bacteriològiques, però la negativa d'alguns estats a subscriure aquests pactes —i el possible incompliment per part d'altres— van fer que els diferents estats comencessin a organitzar i desenvolupar les seves estratègies de defensa antiaèria tenint en compte totes les possibilitats.

En aquest sentit, la defensa antiaèria pot subdividir-se en dos blocs. Per una banda tendríem la defensa activa, que englobaria totes aquelles accions orientades a persuadir o atacar els avions de l'enemic, com per exemple la instal·lació de bateries antiaèries. Per una altra, la defensa passiva, un concepte que inclou les mesures que tenen per objectiu protegir la població civil d'atacs aeris i minimitzar les pèrdues humanes i materials. L'exemple més clar de defensa passiva són els refugis, però també els serveis d'informació i els senyals d'alarma.

A Espanya, la defensa passiva antiaèria es va començar a organitzar durant la Segona República. Un dels pioners en aquesta qüestió va ser el comandant d'infanteria mallorquí Mateu Torres Bestard, que va pronunciar una conferència sobre organització de la defensa passiva l'any 1933.¹ En el seu discurs, Torres va defensar la construcció de galeries subterrànies com la millor fórmula per a la protecció de la població davant atacs aeris, ja fossin amb explosius o amb gasos. A més, ja va indicar les característiques tècniques i els materials constructius que s'havien de fer servir, així com la necessitat d'una organització coordinada i sistemàtica, que havia d'incloure policia, informació, assistència sanitària, transport d'emergència o operaris per a la retirada d'enderrocs. Igualment, cal destacar que Torres va atribuir als ajuntaments la responsabilitat d'organitzar i de finançar la defensa passiva antiaèria.

Per a Bartomeu Fiol (2019: 20), "es tracta, sens dubte, d'un document que degué ésser considerat una referència important sobre l'assumpte". Així, l'estiu de 1935 el Govern va regular per primera vegada la qüestió seguint, en línies generals, les recomanacions proposades per Torres dos anys abans.² L'aportació més destacada d'aquest decret va ser la creació de comitès provincials per a la defensa passiva de la població civil a tot l'Estat, així com comitès locals a les poblacions de més de 8.000 habitants, que estarien formats pel batle del municipi, un guàrdia civil, carabiner o militar retirat en representació de l'autoritat militar; un metge, un delegat de Creu Roja, un farmacèutic o un químic, un representant de les societats antigues del municipi si n'hi hagués i un vocal secretari expert en defensa antiaèria.

Una notícia publicada a *La Vanguardia* el 20 d'octubre de 1935, amb motiu de la constitució del Comitè Provincial de Balears, informa que per aquelles mateixes dates s'estava organitzant, com a altres poblacions, el comitè local d'Inca.³ No hi ha més dades sobre aquest comitè, però, probablement, la

1 "Defensa civil contra el peligro aero-químico". Conferencia pronunciada en este centro por el comandante de infantería Mateo Torres Bestard el 22 de febrero de 1933. Centro Cultural del Ejército y de la Armada. Madrid, 1933.

2 "Decreto disponiendo se constituya, bajo la Presidencia del Consejo de Ministros, un Comité Nacional para la defensa pasiva de la población civil contra los peligros de los ataques aéreas, integrada por los señores Ministros de la Gobernación, Instrucción pública, Guerra, Marina y Obras públicas". *Gaceta de Madrid*, 10 d'agost de 1935 (222): 1296.

3 "Balears: La defensa de la población civil contra ataques aéreos". *La Vanguardia*, 20 d'octubre de 1935, p. 26.

seva única activitat, si en algun moment en va arribar a tenir, hauria estat l'acte de constitució.

3. L'INICI DE LA GUERRA I ELS PRIMERS ATACS AERIS

Entre els dies 17 i 19 de juliol de 1936, una part de l'Exèrcit es va alçar contra el govern de la República. El fracàs del cop d'estat a gran part del país va provocar l'inici de la Guerra Civil. Mallorca va ser un dels territoris on l'alçament militar va tenir èxit i els rebels van aconseguir el control de l'illa malgrat certa resistència inicial a Palma i a alguns pobles. Cal destacar que tota la costa mediterrània de la península Ibèrica va romandre fidel a la República, de manera que Mallorca va quedar totalment aïllada de la resta de territori sollevant.

Aquesta circumstància resulta fonamental per entendre els esdeveniments posteriors, ja que com es teoritzava des dels anys vint, la guerra aèria era ja una realitat totalment assentada i, de fet, la Guerra Civil va ser el primer conflicte en què el control de l'aire va ser tan important com el de la terra o el de la mar. Així, Mallorca va esdevenir la base d'operacions des d'on les aviacions alemanya i italiana, sobretot aquesta darrera, van bombardejar el llevant de la Península, especialment València i Barcelona. Aquest fet, juntament amb la decisió franquista de concentrar una important flota naval al port de Palma, explica els atacs aeris sobre l'illa.

3.1. Les primeres mesures de defensa

A partir del 20 de juliol, quan ja s'havia confirmat el fracàs del cop d'estat a Catalunya, van començar els vols de reconeixement i propaganda —i posteriorment els bombardeigs— sobre Mallorca (Massot, 1998: 11). Davant d'això, les autoritats militars van impulsar les primeres mesures de defensa passiva, que van presentar tres característiques. La primera, la improvisació, perquè tot i que s'havien constituït el comitè provincial i els comitès locals, sembla que no hi havia plans de protecció ni s'havia previst cap mena d'actuació. La segona, una resposta poc enèrgica: cal tenir en compte que el governador militar, el coronel Aurelio Díaz de Freijó, nomenat de forma interina en substitució del general Goded i que va durar més del previst, era partidari d'una solució negociada. La tercera, la visió centralista, ja que les mesures aplicades només preveïen la defensa de Palma encara que els primers atacs aeris van afectar igualment la Part Forana.

A Inca, l'organització de la defensa antiaèria va començar el 22 de juliol. El dia abans s'havia produït el primer atac aeri a Mallorca, quan un avió republicà va llançar vuit bombes sobre el port de Pollença (Duran, 1982: 399). Els militars van instal·lar metralladores a diferents punts estratègics de la ciutat com la plaça de toros, l'Ajuntament, el Quarter, el Serral dels Molins, el puig de Santa Magdalena i altres espais alts. Aquell mateix dia, els avions van deixar caure fulletons sobre Inca i altres poblacions que, amb un to molt

èpic, instaven les tropes a desobeir els oficials i tornar a la legalitat republicana. En cas que no ho fessin en un termini de vint-i-quatre hores, la ciutat seria bombardejada (Massot, 1998: 11).

En paral·lel, es començaren a dictar normes de coordinació de la defensa activa (Fiol, 2019: 33-36). Es va establir un toc de campana, similar al que es donava quan hi havia un incendi, per avisar del risc d'atac, que sonava a l'Ajuntament, a les esglésies i a les fàbriques. Es va ordenar als militars que no desapareixin a l'aire amb els seus fusells, només des de les metralladores, i que aquestes només podien atacar els avions que es trobessin dins la seva àrea d'acció. També es va organitzar la comunicació d'informacions a través de la xarxa telefònica i es va recomanar no encendre l'enllumenat públic a la nit. Per a Gual Truyol (1986: 253), “no se esperaba fueran muy eficaces estas medidas, pero algo se tenía que hacer, aunque solo fuera para elevar la moral de las fuerzas y de la población”.

3.2. Els bombardeigs d'Inca

Inca va patir atacs aeris en tres ocasions durant l'estiu de 1936: el 24 de juliol, el 25 de juliol i el 20 d'agost. La consideració de la ciutat com a objectiu no es pot desvincular de la seva situació al centre de Mallorca, de la seva posició estratègica en la xarxa de comunicacions, de la seva condició de nucli industrial ni de la presència militar, que va créixer des de l'inici del conflicte fins al punt que el Quarter del General Luque va resultar insuficient per allotjar les tropes.

El primer bombardeig, el 24 de juliol, el va fer un avió Savoia que venia d'atacar Formentor. L'aeronau va llançar fins a deu bombes sobre Inca que, segons la Defensa Antiaèria Activa de Palma, van provocar danys materials, tres morts i dos ferits. Les informacions sobre els bombardeigs són escasses, ja que segons la documentació militar “no se dió parte por no pertenecer la Ciudad de Inca, en aquel entonces a la Defensa Activa de Palma” (Duran, 1982: 82). No obstant això, segons algunes fonts orals les bombes van caure a la carretera d'Alcúdia i a la rodalia del Quarter (Armengol i Armengol, 2005: 110).

Igualment, la bibliografia divergeix en el nombre de baixes: Gual Truyol (1986: 253) afirma que les bombes van produir un mort i tres ferits, mentre que la memòria de Mateu Nebot estudiada per Miquel Duran (1982: 399) parla de tres morts però només un ferit. Al registre municipal de defuncions⁴ consten dues morts el 24 de juliol de 1936: Jaume Payeras Pujadas, de 50 anys, i Sebastià Llompart Ramis, de 36. No s'indica la causa de la mort, però ambdós es van beneficiar d'un enterrament gratuït.

Tres dies després, el 27 de juliol, figura la defunció de Llorenç Sastre

⁴ Arxiu Municipal d'Inca (AMI), 892. Llibre de registre de defuncions (1933-1971).

Llobera, un pagès de 23 anys, per “explosión bomba”. D'entrada, podria semblar una mort causada per un nou bombardeig o un ferit que no es va recuperar, però una notícia publicada el 28 de juliol al diari *Ultima Hora* indicava que es tractava d'un veí que havia trobat un morter sense explotar i que, de forma imprudent, va intentar obrir-lo amb una destrala, la qual cosa va provocar que esclatés. Aquest accident va ser utilitzat pel governador civil com l'exemple d'allò a evitar davant els atacs aeris (Fiol, 2019: 42); va demanar “al público de toda la isla, de que en el caso de encontrar cualquier artefacto o cartucho que no les inspire confianza, no lo toquen y den cuenta a las autoridades, que se cuidarán de recogerlo con las precauciones debidas”.⁵

El bombardeig del 24 de juliol va ser el primer atac aeri sobre Mallorca amb víctimes mortals. Aquest fet va marcar un punt d'inflexió per l'impacte social que va provocar (Fiol, 2019: 34). La població civil va prendre consciència que les bombes representaven una amenaça real i, a causa de la por, molta gent va fugir al camp, menys exposat als bombardeigs. Alguns inquers van fugir a fora vila o a les badies de Pollença i Alcúdia (Gual, 1986: 254), encara que el pànic era amb freqüència irracional.

El segon atac aeri es va produir el 25 de juliol, vint-i-quatre hores després del primer. Aquell dia, dos avions van sobrevolar Inca. Un al matí, en missió de reconeixement procedent de Palma; un altre a l'horabaixa, que va repetir el patró del dia anterior: primer va bombardejar Formentor i després es va dirigir a Inca. Així i tot, aquesta vegada no hi va haver víctimes mortals perquè l'avió només va llençar propaganda (Massot, 1998: 16).

Un tercer bombardeig va tenir lloc el 20 d'agost. Des de l'anterior, els atacs s'havien centrat a Palma i a la costa, si bé el fet més destacat va succeir quatre dies abans, quan els milicians liderats pel capità Bayo van desembarcar a Porto Cristo amb l'objectiu de recuperar el control de Mallorca. Segons la Defensa Antiaèria Activa de Palma, “varios aparatos bombardearon, por la mañana, la población civil de Inca” (Duran, 1982: 185). Els quatre avions que atacaren Inca no van provocar cap pèrdua humana, tot i que sí que va morir un cavall. Gual Truyol (1986: 277) remarca que era dijous i que “el alocado correr del gentío que llenaba las calles organizó un barullo impresionante”, donant a entendre que el bombardeig en dia de mercat no hauria estat casual. Per la seva part, Massot (1998: 40) interpreta els atacs del 20 d'agost com la reacció de Bayo a l'atac per part d'hidroavions italians, el dia abans, als vaixells republicans situats entre Mallorca i Menorca.

Una notícia publicada al diari *Ultima Hora* sobre els atacs d'aquell dia, deia que “los inquenses se han reservado también en los refugios”.⁶ Aquesta

5 *Ultima Hora*, 28 de juliol de 1936.

6 *Ultima Hora*, 20 d'agost de 1936.

dada és molt significativa, perquè els refugis antiaeris encara no havien estat construïts. Per fonts orals, hem pogut saber que aquests refugis dels quals parlava la notícia eren tot un conjunt de soterranis, síquies, bodegues, voltes i construccions semblants que s'havien començat a fer servir com a refugis provisionals arran dels primers atacs aeris. Sense ser una llista completa, alguns d'aquests espais eren soterranis com el d'una casa situada prop de l'església de Santa Maria la Major o el de l'edifici del carrer de Jaume Armengol que fa cantonada amb el carrer del Bisbe Llompart (actual seu d'una sucursal bancària). També les fàbriques solien tenir refugis.

És probable que, com va succeir a Palma, les autoritats locals ordenessin l'obertura de les entrades i vestibuls dels edificis perquè la població es pogués resguardar en cas d'atac, o que els mateixos propietaris, per iniciativa pròpia o imperatiu legal, oferissin els espais de què disposaven com a refugis públics. En qualsevol cas, la preferència per les mesures de defensa passiva des del mes d'agost de 1936 no es pot desvincular de la resposta donada per Franco a Díaz de Freijó quan aquest va demanar avions per contrarestar els atacs: "tome medidas de defensa pasiva y en momento oportuno se enviará aviación" (Massot, 1998: 103).

3.3. La reorganització de la defensa passiva i la necessitat de construir refugis

El setembre de 1936, després de la retirada dels republicans semblava que el perill dels bombardeigs havia estat superat i, amb el reforçament de la defensa aèria gràcies a l'artilleria i l'arribada de l'aviació italiana, que Mallorca es trobava ben protegida. Aquesta tranquil·litat va desaparèixer el 18 de novembre, data en què es va produir un nou atac sobre Palma. Com a resultat d'això, es van dictar noves mesures de defensa passiva i el govern civil va ordenar als batles que constituïssin les juntes locals. Paral·lelament, una circular adreçada als ajuntaments va ordenar, entre altres mesures, la "Designación y habilitación de refugios" (Massot, 1998: 197).

El 2 de febrer de 1937, el coronel Trinidad Benjumeda del Rey va signar un edicte pel qual quedaven dissolts tots els comitès de defensa passiva i es creava la Jefatura de la Defensa Pasiva Antiàerea (DPA), organisme dependent de la Comandància Militar i al qual van quedar centralitzades totes les funcions de defensa passiva. La tasca més destacada de la DPA després de la seva creació va ser una intensa campanya propagandística basada en cartells, articles i discursos que instruïen la població civil davant els atacs aeris i recordaven la necessitat d'una bona defensa antiaèria (Fiol, 2019: 141). De forma simultània, el que la DPA cercava era recaptar recursos econòmics per finançar les activitats de defensa passiva, si bé l'actitud de la població va estar marcada en general per la passivitat, especialment quan feia mesos que no es produïen bombardeigs. Arran d'això, alguns missatges augmentaren el to i es va arribar a dir dels que negaven els bombardeigs,

fugien al camp o no contribuïen a la construcció de refugis que “hay que considerarlos como a rojos” (Massot, 1998: 211).

Poc després de la creació de la DPA, es va ordenar la creació de les juntes locals de defensa passiva. La Junta d'Inca es va constituir a mitjans del 1937 i estava formada per Juan Erasmo Fluxà, batle; Enrique Esquivias, comandant militar; Rogelio Figueiras i Miquel Ferrer Truyols, metges, i Jaume Armengol Villalonga, farmacèutic.⁷ L'octubre de 1938 depenien de la Junta Local de Defensa Passiva d'Inca unes cent persones, la majoria col·laboradors no remunerats, organitzats en equips d'assistència sanitària, d'informació, de retirada d'enderrocs o de transport.⁸ A més, la ciutat va ser dividida en dos sectors al capdavant dels quals hi havia un “jefe de vecinos”, que juntament amb altres veïns tenien la funció de coordinar les evacuacions als refugis en cas d'atac aeri. Els dos refugis municipals que es van construir podrien haver correspost a aquestes dues zones.

El maig de 1937 es van reprendre els bombardeigs sobre Mallorca, si bé ara només van afectar Palma. Els atacs continus durant el final de la primavera i els mesos d'estiu de 1937 van fer retornar el temor de les bombes. De fet, els ingressos per donacions de la Jefatura de Defensa Pasiva Antiaérea van augmentar de forma significativa a partir del mes de maig (Fiol, 2019: 160). A més, la DPA va dictar normes sobre els requisits tècnics i de seguretat dels refugis que inutilitzaren molts dels soterranis que s'utilitzaven com a abríc des de l'inici de la guerra (Massot, 1998: 241). Davant d'aquest context, es va iniciar la construcció de nombrosos refugis, la majoria d'ells a Palma, però també a altres poblacions com Inca.

4. LA CONSTRUCCIÓ DELS REFUGIS ANTIAERIS

4.1. Els refugis municipals

Inca va construir dos refugis públics: un a la plaça d'Espanya, davant de l'Ajuntament, i un altre al Claustre de Sant Domingo. Tant la distribució espacial com les dimensions indiquen que els dos búnquers devien resultar del tot insuficients per protegir tota la població d'Inca, que era la seva finalitat última. Per tant, aquests refugis no van substituir, o almenys no totalment, els soterranis habilitats durant els primers mesos de la guerra.

En paral·lel, a la comptabilitat de l'any 1938 figuren despeses per valor de 955,85 pessetes en concepte de “Jornales brigada refugios plaza España y calle Alférez Esquivias” corresponents als mesos d'octubre i novembre.⁹ Alférez Esquivias és l'actual carrer de les Coves, on, com indica el topònim, existeixen cavitats subterrànies. Per l'absència d'altres referències

7 Jefatura de Antiaeronáutica. 1937. *Organización de la Defensa Pasiva Antiaérea de Baleares*. Imprenta Independencia: Palma.

8 AMI, 4422. Llibre d'altres i baixes de la Junta Local de Defensa Passiva (1938).

9 AMI, 1912. Lliuraments 1938, f. 457 i f. 504.

documentals, sembla poc probable l'existència d'un projecte de refugi en aquesta zona. Segurament —i descartant l'error d'escriptura o uns treballs que no tenien a res a veure perquè es parla de refugis, en plural— les grutes existents es van fer servir com a refugi improvisat i a la tardor de 1938 es degué dur a terme una intervenció per tal d'adaptar-ho a les normes tècniques i de seguretat.

La primera vegada que es va plantejar la construcció de refugis va ser a la sessió plenària del 2 de juny de 1937, poc després de l'inici de la segona onada de bombardeigs sobre Palma. La Comissió Gestora de l'Ajuntament "acordó estudiar la construcció de refugios en defensa de los bombardeos".¹⁰ Així i tot, l'aprovació dels projectes i la seva construcció es van prolongar més enllà de la Guerra Civil, principalment a causa de les dificultats per al finançament.

La construcció dels búnquers municipals d'Inca es va regir per les normes dictades per la Junta Tècnica de la Defensa Passiva Antiaèria de Balears el 15 de juny de 1937 (*apud* Fiol, 2019: 340-344). Eren galeries subterrànies situades sota places o carrers, la superfície dels quals havia de presentar una primera coberta de pedra, de 40 centímetres de gruix, i una segona capa inferior de 30 centímetres de sorra. La profunditat dels refugis era variable en funció de la metodologia constructiva i de la duresa del sòl: 7 metres respecte al nivell de

carrer quan les terres fossin blanques o 3 metres si el terreny era dur. Si aquest espai s'omplia amb formigó, es podia reduir la profunditat a 2,5 metres.¹¹

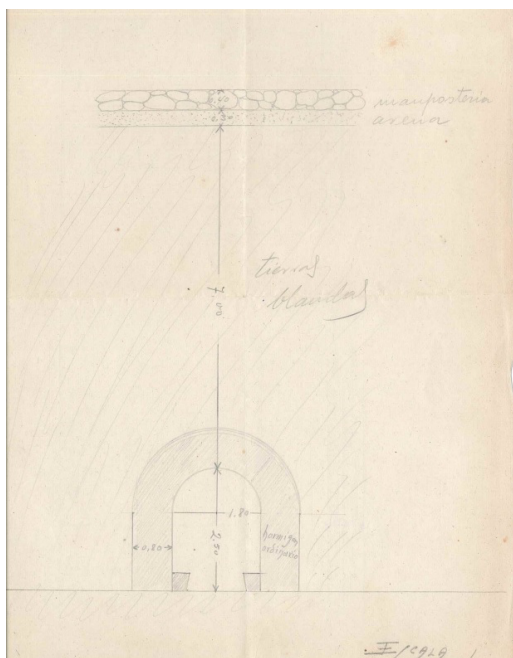

Figura 1. Secció dels refugis antiaeris (Font: AMI 2478)

¹⁰ AMI, 1431. Llibre d'actes del Ple municipal (1936-1938), f. 114.

¹¹ AMI, 2478. Secció dels refugis antiaeris.

que les escales tenien forma de ziga-zaga, amb diversos replans, i canviaven diverses vegades de direcció. Això era per evitar l'entrada de metralla dins el refugi i reforçar la protecció de l'interior. Els escalons eren de pedra viva i comptaven amb una barana de fusta.

La galeria era una secció uniforme d'1,80 metres d'amplada i una alçària màxima de 2,50 metres, coberta per una volta de canó. El recorregut era lineal, tot i que girava en angle recte per evitar obstacles o per seguir l'eix d'un altre carrer. Les característiques tècniques quedaven definides a l'article 23 del plec de condicions per a la construcció de refugis de la Junta Tècnica:

Artículo 23.º - OBRAS DE FÁBRICA

Las paredes serán revestidas de sillería de «marés» de 15 cm. adosadas a la tierra, rellenando la junta que quede con lechada de cemento del país y arena a dosis de 400 Kg. en mortero fluido.

Bóvedas. Las bóvedas serán de sillería arenisca o «marés» de 15 cm. rellenando siempre la junta con hormigón apisonado para que no quede espacio entre la bóveda y el terreno natural.

Pisos. El piso se ejecutará con una capa de hormigón de cemento del país de 0,10 cm. de grueso a una proporción de 350 kg. y enlucido por la parte superior con mortero de cemento y arena, quedando una capa uniforme y nivelada de un grueso de un centímetro y medio.

Escaleras. Éstas se construirán con un bordillo de caliza de 10 cm. por 20 de altura y la parte superior con hormigón y chapa de cemento del país.

A més, els refugis comptaven amb enllumenat elèctric, bancs per seure i un armariet o un petit forat al mur per posar una gerra d'aigua o material de primers auxilis.

Pel que fa a la qüestió econòmica, la principal forma de finançament van ser les contribucions extraordinàries imposades als veïns. El procediment era el mateix que s'aplicava davant unes obres municipals que suposaven una millora urbana. L'Ajuntament efectuava el repartiment d'una quantitat entre els veïns beneficiats —en el cas de Sant Domingo el 70 % del cost total— en proporció als metres de façana i a l'augment del valor de les respectives propietats a causa de la construcció del refugi. Els repartiments dels refugis municipals van ser aprovats el 22 de juny de 1938 en el cas de la plaça d'Espanya¹² i el 19 de juny de 1940 en el cas de Sant Domingo, de manera que en ambdós casos va ser posterior a l'inici de les obres. Els propietaris tenien quinze dies per presentar al·legacions i van ser freqüents les instàncies que

¹² AMI, 1431. Llibre d'actes del Ple municipal (1936-1938), f. 168.

sol·licitaven la rebaixa o exempció de la quantitat assignada, però en general van ser desestimades. Tanmateix, el 1945 l'Ajuntament encara reclamava el pagament de quotes.¹³

La fitxa del refugi antiaeri de la plaça d'Espanya al Catàleg municipal de patrimoni diu que “com que el consistori no tenia doblers, aquest va ser finançat amb aportacions voluntàries particulars”.¹⁴ Cal matisar que si bé les donacions van ser rellevants, només van constituir una part dels ingressos destinats a la construcció de refugis. Igualment, és destacable que el finançament va correspondre íntegrament a l'Ajuntament d'Inca, malgrat que contribuïa periòdicament al finançament de la Defensa Passiva Antiaèria de Balears (Fiol, 2019: 162).

4.1.1. El refugi de la plaça d'Espanya

El primer dels dos refugis construïts a Inca, el de la plaça d'Espanya, va ser aprovat a la sessió plenària del 20 d'octubre de 1937,¹⁵ si bé les obres no van començar fins a principis del 1938 i es van allargar fins al mes de novembre. S'ha de dir que ni aquest ni cap dels altres búnquers que es construïren es van arribar a utilitzar.

Aquest refugi es troba a 8 metres de profunditat i té una longitud total que supera els 150 metres. La galeria comença a la confluència del carrer de Sant Bartomeu amb el de les Garroves. De fet, davant el número 32 de la plaça d'Espanya hi ha una tapa de claveguera que oculta una de les entrades al refugi. Des d'aquest punt, travessa el subsol de la plaça passant just per davant de l'Ajuntament, on va existir un accés directe des de la planta baixa, fins a la cantonada amb el carrer Major. Continua uns metres per aquest carrer fins que el traçat gira cap a la dreta en direcció al carrer de Miquel Duran, on hi havia la sortida.

Una qüestió que cal destacar del refugi de la plaça d'Espanya és l'alta presència d'aigua al subsol, la qual cosa provoca que es filtri i la galeria quedi totalment inundada. Això no només és conseqüència de l'abandonament de l'estructura, sinó que des d'un primer moment va entrar l'aigua. Així, ja durant la construcció del refugi, es va haver d'instal·lar un motor per a la depuració d'aigua i contractar una persona per accionar el mecanisme.¹⁶ Sembla que la quantitat d'aigua era molt gran o que la bomba no funcionava gaire bé, ja que dos anys després l'Ajuntament va haver de reparar-la.¹⁷

El refugi va tenir un cost aproximat de 15.000 pessetes, de les quals la

¹³ AMI, 2986. Relacions de contribuents que no han satisfet tributs.

¹⁴ Catàleg d'elements d'interès artístic, històric, ambiental i patrimoni arquitectònic d'Inca. 2012, p. 832.

¹⁵ AMI, 1431. Llibre d'actes del Ple municipal (1936-1938), f. 135.

¹⁶ AMI, 1912. Lliuraments 1938, f. 411.

¹⁷ AMI, 2829. Lliuraments 1940 (segon semestre), f. 464.

Figura 2. Croquis aproximat del refugi de la plaça d'Espanya (Font: elaboració pròpia)

principal despesa (7.521,68 pessetes) va correspondre als jornals de la brigada municipal. Al refugi de la plaça d'Espanya treballaven uns trenta obrers alhora que rebien un sou setmanal que oscil·lava entre 3 i 10 pessetes, en funció de la categoria professional. Feien feina de dilluns a dissabte i els dies que no acudien a treballar no cobraven.

Les despeses relacionades amb el refugi permeten inferir dades del procés de construcció.¹⁸ L'Ajuntament va pagar 424,25 i 55,95 pessetes respectivament a Antoni Armengol i a Rafel Pizà (480,20 en total) per dinamita, detonadors i metxes, la qual cosa indica quina tècnica es va fer servir per obrir les galeries. No obstant això, també es va recórrer al pic i la pala. Gaspar Salom i Gabriel Martorell van rebre 165 i 111 pessetes respectivament pel transport de terra des de la plaça d'Espanya.

El ciment va ser, després dels jornals, el concepte que va representar una major quantitat del pressupost, prop d'una cinquena part (2.693,45 pessetes), la qual cosa no resulta estranya tenint en compte les característiques tècniques. Es va fer servir majoritàriament l'anomenat ciment mallorquí. El principal proveïdor va ser Antoni Mateu, de la

¹⁸ AMI, 1912. Lliuraments 1938.

cimentera de Can Rinya (Sastre, 2012: 258), tot i que als darrers mesos de l'obra el ciment es va comprar a Joan Villalonga. També es va fer servir, tot i que en una proporció molt menor, ciment pòrtland; el 10 de novembre de 1938 es van abonar a Pau Ferrer 119,30 pessetes per aquest tipus de conglomerat.

Igualment, també es van emprar més de 100 metres cúbics de grava, comprats a Joan Pieras per un preu total de 1.265,75 pessetes, i 30 "carretadas" de blocs de marès que van ser subministrats per Jordi Tauler i Antoni Martorell i van suposar un cost de 235 pessetes. Altres despeses incloïen 127,65 pessetes en ferreria (mènsoles i suports), 109,45 en fusteria (taulons i passamans), 71,45 en il·luminació (cablejat i bombetes elèctriques) o 370 en eines diverses (bastides, corretges, carburant o poals).

4.1.2. El refugi de Sant Domingo

A la sessió de la Comissió Gestora de l'Ajuntament d'Inca de 18 de gener de 1939, "fueron aprobadas las condiciones de subasta para las obras del refugio de la Plaza de Santo Domingo a la calle de Dureta".¹⁹ No obstant això, la brigada municipal ja treballava a Sant Domingo des del 12 de desembre de 1938.²⁰

Les característiques específiques del refugi de Sant Domingo són menys conegudes perquè, a diferència del de la plaça d'Espanya, no s'ha dut a terme cap prospecció. En qualsevol cas, de les condicions per a l'adjudicació de les obres²¹ es desprèn que tipològicament era similar al de la plaça d'Espanya, així com el recorregut que feia. La galeria s'iniciava dins del Claustre, on hi havia un accés a l'entrada de l'edifici que encara avui existeix, oculta sota una tapa de claveguera, i discorria per davall de la plaça de Sant Domingo, amb un altre accés des del soterrani del casal de Can Cifre. Des d'aquí, continuava cap al carrer de Can Dureta, on tenia una sortida, si bé un poc abans hi havia una bifurcació en direcció al carrer de Sant Domingo on va existir un altre accés.

El pressupost per a les obres del refugi de Sant Domingo va ser de 17.500 pessetes i la construcció va acabar el maig de 1940,²² si bé els treballs continuaren durant els mesos següents.²³

Com havia passat a la plaça d'Espanya, la major part del cost va correspondre als jornals dels obrers, si bé aquí la quantitat va ser superior: 11.365,50 pessetes, que suposaven dues terceres parts del pressupost. Aquesta circumstància respon a dos elements. Primer, sous més alts, entre

19 AMI, 1431A. Llibre d'actes del Ple municipal (1939-1943), s. f.

20 AMI, 1912. Lliuraments 1938, f. 588.

21 AMI, 3515. Condicions per a les adjudicacions d'obres públiques (1939-1969).

22 AMI 1877. Lliuraments 1940 (primer semestre).

23 AMI 2829. Lliuraments 1940 (segon semestre).

Figura 3. Croquis aproximat del refugi de Sant Domingo (Font: elaboració pròpia)

5,5 i 14 pessetes diàries, un canvi que va ser causa o conseqüència de la reducció del nombre de treballadors a no més de deu operaris, que a més també seria una de les raons que les obres duressin més temps. El segon element va ser la reducció de la despesa en materials de construcció, perquè es van pactar preus més ajustats amb els proveïdors i perquè segurament es va aprofitar el material excedent del refugi de la plaça d'Espanya.

Treballador	Funció	Dies treballats	Sou diari
Alfonso Belman Peñas	Encarregat	15	8 pessetes
Miquel Gual Llabrés	Peó	7	5,5 pessetes
Jordi Mestre Sastre	Peó	11,5	7 pessetes
Joan Moyà Bernat	Peó	24	6 pessetes
Bartomeu Muntaner Cerdà	Peó	1	7 pessetes
Joan Muntaner Serra	Peó	24	7 pessetes
Miquel Pasqual Pasqual	Peó	6	6,5 pessetes
Julià Ramon Obrador	Peó	14,5	7 pessetes
Miquel Rosselló Sans	Peó	3	8 pessetes

Marià Salvà Mulet	Peó	6	7 pessetes
Sebastià Seguí París	Carro	5	14 pessetes
Sebastià Seguí Seguí	Peó	18	7 pessetes

Taula 1. Jornals de la brigada municipal que treballa a les obres del refugi de la plaça de Sant Domingo del 30 de gener al 28 de febrer de 1940 (Font: AMI 1877, f. 74)

Pel que fa als materials de construcció, no hi va haver diferències remarcables respecte al refugi de la plaça d'Espanya, ni a nivell de quantitat, amb variacions poc significatives, ni de proveïdors. Entre els canvis cal destacar la reducció de la despesa en grava quasi a la meitat (582,60 pessetes), la instal·lació de llums de petroli en lloc de bombetes elèctriques per il·luminar la galeria i que l'arrebossat del refugi es va encarregar a l'empresa de Pere Payeras, que va executar els treballs entre el maig i el juny de 1940, pels quals va cobrar 874,20 pessetes.²⁴

4.2. El refugi militar del Quarter General Luque

Figura 4. Interior del refugi del Quarter General Luque (Font: Alexandre Luis)

El Quarter d'Inca va allotjar durant tot el conflicte una gran quantitat de tropes, de manera que podia constituir un potencial objectiu dels

²⁴ AMI 2829. Lliuraments 1940 (primer semestre), f. 216 i f. 217.

bombardeigs. Per aquesta raó, el 1937 la Comandancia de Obras y Fortificaciones de Baleares va aprovar la construcció d'un refugi per als soldats, per un import total de 45.570 pessetes (Gual, 1986: 306). Va ser construït pels militars i les obres van ser més ràpides que les dels refugis municipals, atès que va estar operatiu el mateix any 1937.

És una galeria àmplia i profunda que segueix el contorn rectangular de la plaça d'armes del Quarter. Constava de tres accessos: dos des del mateix pati, entre els pavellons laterals, protegits per un petit mur excepte pel costat de l'escala, que si bé encara són visibles van ser cegats; la tercera entrada estava situada a l'edifici principal del conjunt i avui en dia continua sent accessible. En paral·lel, el paviment del pati, compost per lloses irregulars de pedra viva, va ser afegit el 1941 a fi de reforçar la coberta del refugi (Gual, 1986: 321).

4.3. Les sol·licituds per construir refugis privats

Els primers refugis antiaeris que hi va haver a Inca van ser particulars, ja mencionats en aquesta comunicació quan s'han explicat els bombardeigs. Ara bé, el novembre de 1937, poc després de l'aprovació del projecte del refugi de la plaça d'Espanya, la Comissió Gestora de l'Ajuntament d'Inca també va autoritzar la construcció de dos refugis particulars que, igual que els municipals, havien de seguir les normes dictades per la Junta Tècnica de la DPA.

El primer acord es va produir a la sessió plenària del 10 de novembre de 1937:²⁵

Se dió cuenta de una solicitud de Don Bartolomé Cabrer para construir un refugio en la calle de Bernardo Salas, frente a su casa, accediendo a lo solicitado siempre estando sujeto a las obras públicas que acuerde el Ayuntamiento.

No hi ha dades sobre com seria aquest refugi, però segurament es tractaria d'una cambra o d'una petita galeria situada a no menys de 5 metres de profunditat amb prou capacitat per al nucli familiar. Aquests tipus de refugis solien tenir l'accés a l'interior de l'edifici, però com que l'acta indica que s'havia de construir davant ca seva, segurament tendria un accés des de la via pública. Cal recordar que, malgrat que els refugis fossin privats, els seus propietaris tenien l'obligació de mantenir-los oberts perquè qualsevol persona hi pogués accedir en cas de bombardeig.

Segons el padró municipal de 1935,²⁶ el sol·licitant d'aquest refugi, Bartomeu Cabrer Figuerola, era un comerciant de 57 anys, resident al número 21 del carrer de Jaume Armengol, edifici que per la part de darrere donava al

²⁵ AMI, 1431. Llibre d'actes del Ple municipal (1936-1938), s. f. 138-138v.

²⁶ AMI, 1020. Padró municipal de 1935 (I)

carrer de Bernat Sales. Allà convivia amb la seva dona, Aina Coli Domènech, i cinc fills d'un matrimoni anterior d'entre 29 i 21 anys. Curiosament, el major era Joan Cabrer Mas, titular de la farmàcia Cabrer, situada a un cantó de la plaça d'Espanya davant d'una de les entrades del refugi municipal.

Una setmana després, el 17 de novembre, va ser autoritzat un segon refugi privat, del qual l'acta dona més detalls:²⁷

Se dió cuenta de una solicitud de Don Gabriel Cortés y Don Antonio Vich, en suplica se les autorice la construcción de un refugio que desde la casa del primero conduzca a la del segundo atravesando la calle del Obispo Llompart, dándole una profundidad aproximada de ocho metros, acordando autorizar dicha obra, y si por cualquier circunstancia el Ayuntamiento ejecuta obras no podrá estorbarlas, siendo de su cargo las complementarias que se precisen.

Aquest, en canvi, era una galeria amb un accés des de cadascuna de les cases dels dos promotors. El principal avantatge d'aquesta fórmula era que els veïns compartien la despesa que suposava construir un refugi particular, si bé, com en el cas anterior, es tracta d'empresaris i comerciants.

El primer dels sol·licitants, Gabriel Cortés Miró, de malnom "Xigarro", tenia 64 anys i regentava un forn al número 87 del carrer del Bisbe Llompart. Vivia amb la seva esposa, Maria Fuster Fuster (60 anys), i llur filla Margalida (22 anys). Just davant, al número 70, hi vivien Antoni Vich Cladera i Magdalena Bibiloni Figuerola, de 81 i 62 anys respectivament. Molt a prop, al 74, hi residien Pere Vich Bibiloni (26 anys), fill dels anteriors, la seva dona i una criada.²⁸ La família Vich va crear la impremta que duu el seu nom, els tallers de la qual estaven als baixos de l'edifici on vivien.

5. ELS REFUGIS DESPRÉS DE LA GUERRA

El 1939, acabada la Guerra Civil, els refugis antiaeris van deixar de ser una necessitat prioritària, si bé continuaven sent necessaris davant la possibilitat d'un altre conflicte bèl·lic (Fiol, 2019: 265). Precisament per això, continuaren les obres del refugi de Sant Domingo, si bé ara s'hi afegia una nova obligació, el manteniment, que les autoritats locals ni podien ni volien fer. En paral·lel, les entrades als refugis, ben distribuïdes i situades a punts clau del nucli urbà, suposaven ara un problema per a la circulació, perquè dificultaven el trànsit i hi havia risc de caigudes, però també d'ordre públic, ja que tant podien esdevenir un escenari immillorable per al joc infantil com un focus de brutícia.

²⁷ AMI, 1431. Llibre d'actes del Ple municipal (1936-1938), f. 139-139v.

²⁸ AMI, 1021. Padró municipal de 1935 (II).

²⁹ AMI, 1431A. Llibre d'actes del Ple municipal (1939-1943), s. f.

Conscient des d'un primer moment d'això, l'Ajuntament va acordar el 31 de maig de 1939 "evitar las entradas de los refugios".²⁹ Les primeres mesures de tancament van incloure la col·locació de taulons de pi sobre les entrades, així com la instal·lació de reixes de ferro. Les galeries quedaven tancades, però es podien obrir i tornar a utilitzar quan fos necessari.

Després del 1945 va desaparèixer l'amenaça de nous bombardeigs, que ja feia temps que no era present entre la població. En algun moment, els accessos van ser cegats i pavimentats, de manera que va desaparèixer de l'espai públic —i progressivament de la memòria col·lectiva— qualsevol element indicatiu de la presència d'un refugi subterrani. Un exemple ben representatiu de l'oblit en què van quedar els refugis es troba en un document de 1979. A la sol·licitud d'informació de la Prefectura Provincial de Protecció Civil sobre refugis, l'Ajuntament d'Inca va respondre que "el número de Refugios existentes en el Municipio contra bombardeos convencionales, se desconoce".³⁰

Els refugis públics d'Inca no van tenir cap tipus de manteniment després de la seva construcció, de manera que, tot i estar ocults, quedaren en un estat d'abandonament i degradació. A més, les diferents obres que es van anar fent en els edificis de l'entorn durant els decennis següents contribuïren a la inhabilitació de les galeries, que amb freqüència van esdevenir dipòsits d'enderrocs. Distinta sort va viure el refugi militar del Quarter General Luque, al qual se li va donar un nou ús com a galeria de tir. A causa d'això, i malgrat que també va experimentar etapes d'abandonament i degradació, actualment presenta el millor estat de conservació de tots els búnquers construïts durant la Guerra Civil a Inca.

6. CONCLUSIONS

Inca va ser bombardejada en tres ocasions durant els primers mesos de la Guerra Civil. La selecció de la capital del Raiguer com a objectiu per part de l'aviació republicana no es pot desvincular de la seva situació estratègica, de la presència militar ni del potencial de la seva indústria.

En el primer dels atacs aeris, el 24 de juliol de 1936, es van produir les primeres víctimes mortals dels bombardeigs. Aquest fet va tenir un gran impacte social entre la població i, si bé la reacció de molts va ser fugir, també va impulsar l'habilitació dels primers refugis antiaeris. No eren els búnquers municipals, que es construïrien més endavant, sinó soterranis, cisternes o similars que la població va utilitzar per resguardar-se quan sonaven les sirenes de l'Ajuntament o les campanes de les esglésies avisant que s'apropaven els avions. Les autoritats militars de la província van demanar la construcció de refugis, però el cessament dels bombardeigs a la tardor de 1936 va fer que la gent perdés la por a les bombes. Els ajuntaments

³⁰ AMI, 2838. Protecció Civil (1947-1979).

tampoc estaven per construir refugis: sense fons i dirigits per gestores inestables, bastant tenien a fer funcionar els serveis ordinaris. Que les autoritats provincials només prestessin atenció a la defensa antiaèria de Palma i deixessin a la seva sort la resta de municipis tampoc ajudava.

La situació va canviar quan l'aviació republicana va tornar a bombardejar Mallorca el maig de 1937. Les bombes només van caure sobre punts estratègics de la badia de Palma, però això ho sabem ara. La possibilitat que un avió tornés a atacar Inca semblava real, per la qual cosa el pànic va tornar. Va ser llavors quan els gestors de l'Ajuntament van decidir construir refugis antiaeris per protegir la població civil.

Es van construir dos búnquers, a la plaça d'Espanya i al Claustre de Sant Domingo, seguint les normes dictades per la Junta Tècnica de la Prefectura de Defensa Passiva Antiaèria de Balears. El finançament que es requeria es va aconseguir imposant contribucions extraordinàries, la qual cosa no va impedir que alguns veïns presentessin reclamacions per no pagar o pagar menys ni que n'hi hagués que es resistissin a pagar durant anys. En paral·lel, l'Exèrcit va construir el seu propi refugi sota el Quarter General Luque, que anys després seria utilitzat com a galeria de tir.

D'entrada, aquests refugis eren insuficients per protegir el conjunt de la població d'Inca. Ara bé, cal tenir en compte que hi havia refugis improvisats arreu de la ciutat, dels quals no existeix una llista, i que, segurament, també hi havia o podia haver-hi altres espais d'abric públics. Amb tot, es començaren a construir coincidint amb les darreres etapes de la Guerra i les obres no van ser ràpides. Quan el primer, el de la plaça d'Espanya, va estar enllestit, feia mesos que havien cessat els bombardeigs, de manera que mai van arribar a ser utilitzats per al que havien estat concebuts. En el cas del refugi de Sant Domingo, quasi va arribar abans el tancament que l'acabament de l'obra.

L'any 1945 també va ser un punt d'inflexió per a la defensa passiva antiaèria. Les autoritats no estaven interessades ni tenien capacitat per al manteniment d'unes infraestructures que ja no semblaven necessàries i que generaven més problemes que avantatges. Només el temor de les bombes havia activat l'habilitació o la construcció dels refugis, així que sense amenaça a la vista els refugis van quedar condemnats a l'oblit sota el paviment. Les velles galeries han perdut tot el seu valor com a elements de defensa, però al mateix temps han adquirit un potencial valor patrimonial que, igualment, continua soterrat.

7. BIBLIOGRAFIA

Armengol, A. i Armengol, J. 2005. La repressió a Inca. La república i la Guerra Civil. Perifèrics: Palma.

Duran, M. 1982. 1936 en Mallorca, v. I-IV. Imagen 70: Palma.

Fiol, B. 2019. Els refugis antiaeris de Palma i la defensa passiva a Mallorca durant la Guerra Civil. Lleonard Muntaner: Palma.

Gual, S. 1986. Un siglo de la historia de Inca a través de su guarnición militar (1879-1986). Simón Gual: Palma.

Massot, J. 1998. Els bombardeigs de Mallorca durant la Guerra Civil (1936-1938). Publicacions de l'Abadia de Montserrat: Barcelona.

Sastre, A. 2012. "Les cimenteres a Inca". XII Jornades d'Estudis Locals d'Inca. Ajuntament d'Inca: Inca; 253-258.

Abreviatures

AMI – Arxiu Municipal d'Inca

DPA – Jefatura de Defensa Pasiva Antiáerea

